

“SHAXS” KONSEPTNING VERBALLASHUVI (morfologik vositalar misolida)

Umiddjon Yigitaliyev – Qo‘qon davlat pedagogika instituti dotsenti, PhD

Jahon kognitiv lingvistikasi tajribasidan ma’lumki, konseptning assotsiativ tarzda verballashuv jarayoni, uning tabiati, harakatga keltiruvchi mexanizmlari turli tillarda o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi.

Sh.Safarovning fikricha, “kognitiv tilshunoslik uchun eng muhim vazifa tafakkur birligi bo‘lgan konseptning tilda (aniqrog‘i, nutqda) aks etishini ta’minlovchi strukturalar, harakatlar, qoidalarni aniqlashdir”³⁸. Konseptning lisoniy voqelanishini ta’minlovchi bunday tuzilmalar lingvokognitologiyada *freym, skript, ssenariy, propozitsiya, vaziyat modeli, obraz, sxema, ramz, shakl*³⁹ kabi nomlar ostida o‘rganib kelinmoqda. Bu birliklar ichida *shakl*, aniqrog‘i grammatik shakl mental jarayonlarni hosil qilishda muhim rol o‘ynaydi va konseptual funksiyani bajaradi.

Tashqi olam va undagi hodisalarning tilda voqelanishida grammatik birliklar (vositalar)ning o‘rni alohida. Chunonchi, konsept so‘z ma’nosidan-da, ko‘proq mazmuniy strukturaga ega bo‘lganligi bois, grammatik vositalarda u qadar to‘liq voqelanmaydi. Biroq “shaxs” konseptining assotsiativ voqelanishida ayrim grammatik vositalar leksik birliklar kabi mavqega ega bo‘ladi.

Kognitiv tilshunoslikda *grammatik konsept* tushunchasi ham mavjud. Uning tavsifi R.Langaker, J.Taylor, N.Boldirev, A.Sodiqovlarning ilmiy asarlarida uchraydi⁴⁰. R.Langaker va J.Taylor ensiklopedik bilimlarning lisoniy ifodalanishi kognitiv-grammatik maydon (cognitive-grammar domain) orqali yuzaga chiqishini ta’kidlashgan bo‘lsa,⁴¹ N.Boldirev konseptning kontekst orqali ifodalanishida grammatik shakllarning ham o‘rni mavjudligi haqida xulosani beradi⁴².

Grammatik tizim birliklarida konseptning ifodalanishi morfologik va sintaktik sathlarda yuzaga chiqadi. Anglashiladiki, konseptning, aniqrog‘i “shaxs” konseptining assotsiativ-verbal ifodalanishi yoki mazkur sathlarda moddiylashuvi o‘ziga xos tabiatga ega. Ilmiy axborotda biz “shaxs” konseptining morfologik vositalar misolida verballashuvini nazarda tutganimiz bois, sintaktik hodisalarga to‘xtalmadik. Bu alohida tadqiqotni talab etadi.

Morfologik sathda “shaxs” konseptining assotsiativ tarzda verballashuvi va u bilan assotsiativ bog‘lanuvchi shaxs otlari va ismi foillar, ayrim undov va taqlid so‘zlar hamda shaxs ma’nosini hosil qiluvchi grammatik shakllarning imkoniyatlarini tahlil qilamiz.

³⁸ Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – B.27.

³⁹ Попова З. Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – Москва: АСТ: Восток-Запад, 2007. – С.16.

⁴⁰ Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar. Theoretical Prerequisites. – Standford: University Press, 1987. – Vol1. – P.147.; Taylor J. R. Cognitive Grammar. – New York: Oxford University Press, 2002. – 621 p.; Болдырев Н.Н. Категории как форма репрезентации знаний в языке // Концептуальное пространство языка: Сбор. Науч. Тр. Тамбов: Изд-во ТГУ им Г.Р. Державина, 2005. – С. 16-39.; Болдырев Н.Н. Категориальная система языка / Категоризация мира в языке / Когнитивные исследования языка X–Москва-Тамбов, 2012.–С.21; Sodiqov A., Irisqulov M., Qo‘ldoshev A. Kognitiv grammatikaning tilshunoslikdagi o‘rni// Filologiya masalalari. – Toshkent, 2011. –№2. –B. 17-23.; Yuldashev A.G. Idiomatik qo‘shma so‘zlarning lingvokognitiv tadqiqi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – B.91.

⁴¹ Langaker R. Ko‘rsatilgan asar. –B.148. ; Taylor J. Ko‘rsatilgan asar. –B. 312

⁴² Boldirev N. Ko‘rsatilgan asar. –B.18

Morfologik sathda “shaxs” konsepti bilan assotsiativ bog‘lanuvchi birliklar ichida *shaxs otlari* va *ismi foillar* muhim o‘rin tutadi. Hozirgi o‘zbek tilshunosligida *ismi foil* sifatida [fe’l+ -(u)vchi = fe’l anglatgan harakatni bajaruvchi], [ot+-chi = ot anglatgan harakatni bajaruvchi], [ot+fe’l+ -ar = ot (keng ma’noda) anglatgan narsa-buyum ustida fe’l anglatgan harakatni bajaruvchi] qoliplarining nutqiy hosilalari tushuniladi⁴³.

R.Saloyevning dissertatsion ishida *shaxs otlari* bilan *ismi foillar* tushunchasi bir grammatik aspektda turishi ta’kidlanadi⁴⁴. Bizningcha, bular bir-biridan farqlanadi. Ma’lumki, shaxs otlari shaxsni atab, uning ma’lum bir belgi-xususiyatlariga ishora etuvchi birliklardir⁴⁵.

Obyektiv borliqda hamma narsa serqirra, ko‘ptomonli bo‘lganligi uchun shaxs otlari ham shaxsni qaysi jihatdan tavsiflashiga ko‘ra ichki guruhlariga bo‘linadi. Shaxs otlarining ichki guruhlarida tub so‘zlar ham (*ota, qassob, askar*), yasama so‘zlar ham (*uchuvchi, etikdo‘z, suvchi*) mavjud. Tub va yasama shaxs otlari bir paradigmani hosil qila olmaydi. Tub so‘zlar til birligi bo‘lib, ongimizda yaxlit holda mavjud bo‘ladi. Yasama so‘zlar esa maxsus qoliplar asosida hosil bo‘lib, bo‘linuvchan xarakterdagi nutq birligidir. Shuning uchun ularning ma’nolari matnda (kontekstda) aniqlanadi. Chunonchi, *oqlovchi* – advokat, kasb oti; *oqlovchi* – devor oqlovchi, ma’lum bir ish-harakatni bajaruvchi.

Ismi foillar borasidagi o‘zbek tilshunosligida yaratilgan dastlabki ilmiy asar XX asrning 80- yillaridayoq prof. H.Ne’matov tomonidan ilmiy jamoatchilikka e’lon qilingan edi⁴⁶. Mazkur maqolada ismi foillarning shaxs otlariga o‘tishi muammosi o‘rtaga tashlanadi.

Ilmiy adabiyotlarda til va nutq birliklarining o‘zaro mazmuniy aloqalarida keskin ziddiyat mavjud. Bu ziddiyat shundan iboratki, til birliklari ma’lum bir shakl bilan uzviy birikkan aniq va yaxlit ma’noga ega bo‘ladi. Nutqiy hosilalarning ma’nolari esa bo‘linuvchan, noaniq bo‘lib, hamisha ma’lum bir matn (nutq sharoiti)da oydinlashadi. Tilning muhim ijtimoiy vazifalaridan biri atash, nomlash (nominativlik)ni amalga oshirishdir. Bu vazifani bajarish uchun til yaxlit shakl va yaxlit mazmunga ega bo‘lgan birliklarga molik bo‘lishga intiladi. Shu sababli, shaklan va mazmunan bo‘linuvchan nutqiy hosilalar, chunonchi, ismi foillar ham atash vazifasini bajaruvi yaxlit til birliklariga o‘tishga harkat qiladi. Ma’nolari o‘ta keng va noaniq bo‘lgan ismi foillarda ham ma’no torayishi sodir bo‘lib. Ismi foilda aniq bir ma’noning qotib qolishi, ismi foillarning qator ma’nolaridan bittasida ixtisoslashib qolishini ko‘rish mumkin⁴⁷.

O‘zbek tilida ayrim morfologik hodisalar, jumladan, undov va taqlid so‘zlar orqali ham “shaxs” konsepti voqelanadi. Xususan, *hoy, allo, ey, uf, qoyil, ofarin, balli, tasanno* kabi undov so‘zlar, *qult-qult, qah-qah, shivir-shivir, g‘o‘ng‘ir-g‘o‘ng‘ir* taqlidiy so‘zlarining grammatik ma’nosi orqali til egalari lisoniy xotirasida assotsiativ tarzda “shaxs” konsepti tiklanadi. Boshqacha aytganda, ushbu morfologik birliklar inson xotirasida “shaxs” konsepti bilan assotsiativ bog‘lanishni hosil qiladi.

⁴³ Saloyev R.B. O‘zbek tilida ismi foillar: Fil. fanl. nomz. ...diss. avtoref.. –Samarqand, 1994. – B.3.

⁴⁴ Saloyev R. Ko‘rsatilgan asar. –B.8

⁴⁵ Tojiyev Yo. O‘zbek tilida shaxs otlari yasovchi affiksalar sinonimiyasi. –T.: Fan, 1987. – B. 74.

⁴⁶ Ne’matov H. So‘z, uning til va nutqdagi o‘rni // O‘zbek tili va adabiyoti, 1988. –№4. – B. 6-12.

⁴⁷ Ne’matov H. Ko‘rsatilgan asar. – B.6.

Aytish mumkinki, insonning emotsional holati bilan bog'langan barcha undov so'zlar bevosita "shaxs" konseptini yodga soladi. Shu bois *allo* undov so'zi yoki *uf* his-hayajon undovini eshitar ekanmiz, bevosita muayyan holatdagi inson ko'z oldimizda gavdalanadi. Shuningdek, *hoy*, *o'v*, *ey* kabi insonga qarata aytiluvchi buyruq-xitob undovlari ham, garchi undov so'z qaratilgan inson bir zum ko'zdan uzoqlashgan bo'lsa-da, assotsiativ tarzda "shaxs" konsepti bilan bog'lanadi. Bu holat insonning his-hayajoni yoki unga qaratilgan buyruq-xitob bildiruvchi barcha turdagi undov so'zlar orqali assotsiativ tarzda "shaxs" konseptining xotirada tiklanishini ko'rsatadi. Quyidagi misolga e'tibor qaratamiz:

– *Hoy, hoy, nima deyapsan, jinni? – deb so'rab qoldi.* (G'.G'ulom. "Shum bola").

Ushbu gapda *hoy* undov so'zining bevosita odamga nisbatan murojaatni ifodalashda qo'llanganligi u orqali "odam" konseptining assotsiativ tarzda verballashuviga xizmat qilgan. Boshqacha aytganda, *hoy* undov so'zi "odam" konsepti bilan assotsiativ aloqaga kirishadi.

Xuddi shunday, insonning tovushi, tashqi holati (obrazi) bilan bog'liq holda hosil qilingan taqlid so'zlar ham "odam" konsepti bilan assotsiativ aloqaga kirishadi. Masalan:

Ayvon tarafdin shivir-shivir eshitaman. Shivir-shivirda meni otim-da bo'ladi (T.Murod. "Otamdan qolgan dalalar").

Ushbu misolda qo'llangan *shivir-shivir* taqlid so'zi assotsiativ tarzda "odam" konsepti bilan bog'lanadi. Bu so'zni eshitgan til egalari xotirasida beixtiyor *odam* leksemasi tiklanadi. Bu holat *shivir-shivir* taqlid so'zining *odam* leksemasi bilan assotsiativ bog'lanishini ko'rsatadi.

Bu o'rinda shuni aytish lozimki, inson tovushi yoki holatiga nisbatan hosil qilingan taqlid so'zlarga "shaxs" konsepti bilan bevosita assotsiativ bog'lana oladi. Masalan, nutqda *lov-lov* taqlid so'zi insonga nisbatan ham, atlas yoki biror boshqa matoga nisbatan ham ishlatiladi. Bu taqlid so'z insonga nisbatan qo'llanganda "shaxs" konsepti bilan assotsiativ aloqaga kirishadi. "*Yuzlarim lov-lov yonadi...*" (T.Murod. "Otamdan qolgan dalalar") gapida qo'llangan *lov-lov* taqlid so'zi inson yuziga nisbatan ishlatilgani bois xotirada "shaxs" konseptini tiklaydi. Ammo "*Atlas ko'ylak lov-lov yonadi*" gapida qo'llangan taqlid so'zda bu xususiyat kuzatilmaydi.

Morfologik sathda ayrim grammatik shakllarning ham "shaxs" konsepti bilan assotsiativ bog'lanishini kuzatish mumkin. Biroq bu alohida tadqiqotni talab etadi.